ليکوال: ملک اشفاق

ژباړن: زاهد خليلي

۱۴ نومبر ۲۰۱۴

د ابن خلدون ژوند، اند او فلسفه

۷

د قومونو د عروج او زوال عوامل

ابن خلدون د قومونو د زوال درې عوامل بيان کړي دي.

۱- د اشرافو کمزوري

۲- د فوځ تشدد

۳- عيش و عشرت

ددې عواملو په موجوديت کې، يو سلطنت نه شي کولای، چې د دريو پيړيو نه زيات حکومت وکړي، دا هم لکه د انسان په شان د کوچنيوالي، ځوانی او زوړوالي دور تيروي؛ خو، دا هم امکان لري، چې يو سلطنت په لومړي وخت کې د زوال سره مخ نشي، موږ وايو، چې دا نظريه د اسلامي دور سره سمون خوري؛ خو، د نورو سلطنتونو سره سمون نه خوري، د ابن خلدون د مشرى او فتحي اکثره نظريات د ميکياويلي د کتاب (شهزاده) سره ورته دي؛ خو، په دې کې شک نشته، چې ابن خلدون د ميکياويلي نه مخکې دی او ابن خلدون پرې برتري لري؛ ځکه ميکياويلي د فلورانس حکيم وه او د ابن خلدون نه مخکې تير شوی دی.

د ابن خلدون د ژوند پيښې او اخلاقي شخصيت د ميکياويلي سره تقريباً زيات ورته والی لري، د دواړو تر منځ يوه پيړی توپير موجود دی، دا دواړه تقريباً د يو شان اشخاصو د فکر نه متاثره شوي دي او دواړه د انساني اخلاقو، قوانينو او قومونو په اړه يو شان تجربه او علم لري.

ابن خلدون د ابن رشد فلسفه په ژور ډول مطالعه کړې وه او د ځيل وخت د زياتو عقايدو د خپلولو کوښښ يې کړی وه، په دوه مسائلو کې ابن خلدون ته په اګوست کومت باندې برتري حاصله ده، يو د ابن خلدون دا نظر، چې فلسفه د موجوداتو علم دی، د ارسطو په شان خلک، چې استاذ يې بولي، ددې غوندې فکر نه خبر نه وه، د ابن خلدون دا نظر اګوست کومت شپږسوه کاله وروسته وړاندې کړ، په دې مسئله کې ابن خلدون د ارسطو ځخه هم مخکې دی.

دويم، د ابن خلدون دا قول، چې په انساني ټولنه کې قواعد او قوانين موجود دي، په دې قوانينو سره ابن خلدون ټولنيز علوم په منظم صف کې داخل کړل، په دې اصولو کې هم ابن خلدون ته په اګوست کومت باندې برتري حاصله ده، د هغه په نظر ددې فلسفي اساس په دوه امورو باندې ايښودل شوی دی، يو د قومونو مطالعه او تجربه يې، دويم د قوانينو ادارک، کوم چې په ټولنو کې موجود وي او د عقلي تجربو او فکر په واسطه پراختيا مومي، اګوست کومت چې کله،

هم خپلي دوه نظريي (سکونيات او حرکيات) تشريح کوي؛ نو، د ابن خلدون په فکر باندې هيڅ شی نه اضافه کوي؛ ځکه، هغه وايي، چي د تجربي او علم په واسطه موږ حقائق لاسته راوړی شو او د عقل په واسطه عقل مالومولای شو.

ټولنه او کلتور

ابن خلدون انساني فطرت په ژور ډول مطالعه کړی وه او د يو نوي علم، کلتور او سائنس اساس يي ايښی وه، د ابن خلدون په نظر د کلتور څخه موخه د انساني فطرت تجزيه او د انساني ټولني د جوړولو عوامل پيداکول دي، ددې تر څنګ د تاريخ د بيروني واقعاتو څخه داخلي واقعات څيړل دي او سپړل دي.

تاريخ او د کلتور علم د يو حقيقت د دوه اړخونو د مطالعي نوم دی، تاريخ بيروني واقعات مالوموي؛ خو، د کلتور علم د دغو واقعاتو عوامل تشريح کوي، په دې مانا چي د تاريخ نه وروسته د کلتور علم راځي، ابن خلدون په دې اړه څو شيان ذکر کړي دي:

۱- انسان په طبيعي ډول په ډلو باندې ويشل شوی دی، يا انسان د نورو انسانانو سره يو ځای ژوند کولای شي، انسان په يوازې ځان هيڅ هم نه شي کولای؛ ځکه، هغه په جسماني ډول د نورو حيواناتو نه کمزوری دی، موږ (انسانان) د خپلو اړتياوو د پوره کولو لپاره نورو انسانانو ته اړتيا لرو، که داسي ونکړو؛ نو، نه شو کولای، چي د ځآن لپاره خوراک او ژوند برابر کړو.

۲- انسان او ټولنه په داخلي او بيروني ډول يو د بل سره اړيکه لري، په داخل کي انسان په خپل جسماني قوت باندې تکيه کوي او په بيرون کي په خپل جغرافيايي محيط ياني اب و هوا باندې تکيه کوي او دا شيان په انسان باندې ژوره اغيزه لري.

۳- د انسان او ټولني اړيکه د روحانيت سره هم نه شليدونکي ده، ياني هغه نړی، چي درک کول يي ناشوني دي.

د ابن خلدون په نظر د کلتور علم يو خپلواک علم دی، د ابن خلدون مخکي هيڅ شخص په دې اړه مطالعه نه ده کړې.

د ابن خلدون په فکر يوناني پوهانو ځکه په دې اړه مطالعه ونکړه، چي هغو فيلسوفانو د علم په پايلو کي زياته دلچسپي درلوده؛ خو، د کلتور د علم موخه د تاريخي بياناتو اصلاح ده او د هغوی په نظر دا کومه ستره موخه نه وه.

د ابن خلدون په نظر ددې نوي علم موضوع انساني نظم رامنځته کول دي، ياني کوم کلتوري مسائل، چي مخي ته پراته دي، هغه د مختلفو ماحولونو پورې تړلي دي، ددې علم لاره په منطق، دليل او ثبوت باندې ولاړه ده، ددې علم موخه دا هم ده، چي په تاريخي بياناتو کي رښتيا او دروغ جلا کړل شي.

نور علوم هم انساني نظم تر څېړني لاندې نيسي، د هغوی اساسي روشونه د نظر لاندې نيسي، دليل او ثبوت څېړي، د دروغو او رښتيا تر منځ توپير مالوموي؛ خو، د کلتور برتري په دې کي ده، چي دا ټول اړخونه په يو ځل د څېړني لاندې نيسي او ټول لازمي جزونه دي.

ددې علم موخه د نورو علومو سره توپير لري؛ ځکه، نو بايد دا د يو خپلواک علم په توګه ومنل شي.

د ابن خلدون په نظر د کلتور د علم نه مخکي نور علوم هم موجود وه، چي د نوي ساينس سره مشابه وه، ابن خلدون د پنځو علومو نومونه اخيستي دي، لومړي دوه فنون دي، چي خطابت او سياست دی، چي پيل يي په يونان کي ايښودل شوی وه، ددې وروسته د اسلامي علومو نوم اخلي، چي په دې کي د وړاندويني ثبوت او د اسلامي فقهي اساسات شامل دي او اخري علم يي حکيمانه اقوال بللي دي.

د هغه په نظر، فن او خطابت کومه ځانګړې موضوع تر څېړني لاندې نه نيسي.

د ابن خلدون په نظر سیاست د کور یا ښار په حالاتو کې د تنظیم او ترتیب سره اړیکه لري، ابن خلدون دلته د اخلاقو لحاظ ساتي، تر څو د راتلونکي نسل ساته وکړي.

د سیاست د علم موخه د کلتور د علم سره اختلاف لري، څرنګه چې ټولنه وي، سیاست یې په همغه ډول ترتیبوي، د کلتور علم د اصلاح سره اړیکه لري، ډیر امکان لري، چې د دواړو موضوع یوه وي؛ خو، نظرونه یې مختلف وي.

د حکومت نظریه

ابن خلدون وایي، چې د حکومت سمبالوونکی ماشین یو ځل منځته نه راځي او نه په یو ځل د اقتصادي وسائلو څخه کار اخلي، سمبالوونکی ماشین او اقتصاد یې ورو، ورو رامنځته او درستیږي.

د ابن خلدون د پرمختګ نظریه د اوسني وخت د پرمختګ او حکومت د نظریې نه بیخي بل ډول ده، هغه وایي، چې د عروج او زوال د قانون له نظره هر حکومت، ټولنه، دولت، عروج ته رسیږي، وروسته د زوال سره مخ کیږي او د کوم بل حکومت لخوا محکومیږي، د ابن خلدون د پرمختګ نظریه د عروج او زوال یو ډول دایره تشکیلوي.

ابن خلدون د عروج او زوال په فلسفه کې د حکومت او شخص تر منځ یو ډول ورته والی بیان کړی دی او ویلي یې دي، څرنګه، چې یو ماشوم پیداکیږي، د کوچنیتوب دوره تیروي، بیا ځوانی ته رسیږي او بیا د ځوانی نه زوړ والي ته رسیږي، همدا حال د حکومت هم دی، کله، چې حکومت جوړ شي، پرمختګ کوي او عروج ته رسیږي، خپل شان و شوکت ښيي او بیا د زوال سره مخ کیږي.

د حکومت پراختیا

د ابن خلدون له نظره حکومت باید خپله ساحه دومره پراخه کړي، چې څومره د هغې ساحې نظم ساتلی شي، قوت باید تقسیم نه شي، حکومت د محدودې ساحې لرونکی وي، هر حکومت باید په خپل لاس لاندې سیمو کې فوځ، چاروا‌کي او ملازمین ځای په ځای کړي، په دې سره حکومت قوي کیږي، که چیرته دوی د هیواد ډیرو لیرو سیمو ته ولیږل شي؛ نو د حکومت قوت به تقسیم شي او مرکزي حکومت به د کمزورۍ سره مخ شي او دښمن به په اسانی سره وکولای شي، چې دا هیواد لاندې کړي، ددې لپاره ضروري ده، چې د حکومت د ساحې د پراختیا پر ځای مرکز کې حالات قوي کړای شي؛ ځکه، چې مرکز د حکومت لپاره د زړه مثال لري، که چیرته مرکز قوي وي؛ نو، ټول حکومت ورسره قوي وي، که مرکز کمزوری وي؛ نو، ټول حکومت (مرکزي او غیرمرکزي) حکومت به ورسره کمزوری وي، په کوم ځای کې چې د حکومت زیات چاروا‌کي موجود وي، هلته د بریا ساحه ډیر پراخه وي، ابن خلدون د لومړنیو اسلامي حکومتونو مثال ورکړی دی، هغه وایي، چې مسلمانانو په لومړي سر کې زیاتې سیمې ونیولې او ساحه یې پراخه کړه؛ خو، کله چې ددې نیول شویو سیمو د اداره کولو لپاره زیات چاروا‌کي ولیږل شول؛ نو، مرکزي حکومت کمزوری شو.

ابن خلدون د قوي او مستحکم حکومت نظریه وړاندې کړې ده، کله، چې په یوه قوم کې د عصبیت جذبه قوي شي؛ نو، دا قوم د حکومت د پراختیا لپاره اقدام کوي، ځینو کسانو په ابن خلدون باندې نیوکه کړې ده، چې د میکیاویلي په شان د استعمار ملاتړی وه؛ خو، په حقیقت کې د دواړو د نظریو تر منځ د ځمکې او اسمان هومره توپیر لیدل کیږي، د میکیاویلي استعمار په جبر او مکر باندې ولاړ وه؛ خو، ابن خلدون د عصبیت جذبه د قوت د رامنځته کیدو پایله ګڼلې وه.

میکیاویلي خپلو واکمنو ته مشوره ورکوي، چې په جبر، فریب او دهوکې سره دې په نورو هیوادونو باندې قبضه وکړي؛ مګر، ابن خلدون تاریخ په علمي انداز سره مطالعه کړی، پایلې یې ترې راویستې او بیا یې ویلي دي، چې په

کومو حالاتو کې دې ترې ګټه واخلي، ابن خلدون د حکومت پراختیا د قومي عصبیت پایله بولي، په دې لحاظ د نیوکه کوونکو دا تور بیخي ناسم دی، چې ابن خلدون د استعمار ملاتړی وه.

د حکومت ډولونه

ابن خلدون وايي، چې د انساني پرمختګ او د هغوی تر منځ د ګډ کار کولو لپاره د حکومت موجودیت ډیر اړین دی، په حکومت د سولې او امنیت، د قوت او د عامو خلکو د خوشالولو لپاره د سیاسي قوانینو موجودیت ډیر مهم دی، تر څو د واکمنو په شمول ټول خلک د حکومت پر ضد کومه خلاف ورزي ونه کړي، که کوم واکمن د سیاسي قوانینو په نافذلو کې ناکام شو؛ نو، هغه نه شي کولای، چې حکومت کنترول کړي.

ابن خلدون درې ډوله حکومتونه او موخې بیان کړي دي.

۱- عقلي سیاست (ملوکیت)

۲- مدیني (ښاري) سیاست

۳- دیني سیاست یا خلافت

۱- عقلي سیاست:

که چیرته یوه خلک سیاسي قوانین وضع کړي؛ نو دا عقلي سیاست یا ملوکیت دی.

د عقلي سیاست دوه نور ډوله هم شته، لومړی هغه حکومت چې په عمومي ډول د عامو خلکو د فلاح او بهبود لپاره کار کوي او په خصوصي ډول د پاچا د ګټو او حاکمیت د ټینګولو لپاره کار کوي.

دویم هغه ډول حکومت دی، چې په زور او جبر سره د پاچا د حاکمیت د ټینګولو لپاره کوښښ کوي، د عامو خلکو فلاح او بهبود په کې په دویم قدم کې وي، ابن خلدون په دې ډول حکومتونو کې ټول اسلامي او غیر اسلامي حکومتونه شاملوي؛ خو، په دې دواړو کې یو توپیر ته اشاره کوي، چې مسلمان واکمن د شرعي قوانینو له لارې داسې حکومت جوړوي او غیر مسلمان واکمن د وضعي قوانینو له لارې داسې حکومت جوړوي.

۲- مدیني سیاست:

دا ډول حکومت (فاضله مدینه) د فیلسوفانو خیالي حکومت وي، لکه څرنګه، چې یوناني مفکر افلاطون په خپل کتاب (جمهوریت) کې د یو فلسفي پاچا او حکومت نظریه وړاندې کړې ده.

ددې نظریې مطابق، د ټولنې هر وګړی باید خپل ځان داسې اصلاح کړي، چې دولتي چارواکو ته هیڅ اړتیا پیښه نه شي.

د فاضلې مدینې رامنځته کیدل، د امکان نه لرې څه لیرې ښکاري، په دې باندې تقریبا ټولو فیلسوفانو خبرې کړي دي.

د ابن خلدون دلیل دادی، چې یو انساني ټولنه باید په اخلاقي لحاظ دومره لوړه شي، چې د کوم حاکم اړتیا ورته پیدا نه شي.

۳- دیني سیاست یا خلافت

الله تعالی چې کوم قوانین د خپلو پیغمبرانو علیهم السلام په واسطه نړۍ ته رالیږلي دي، که چیرته حکومت د هغو قوانینو مطابق اداره شي؛ نو، داسې حکومت ته دیني حکومت یا خلافت وايي.

پیغمبرانو چې څومره شریعتونه راوړي دي، په هغوی کې عبادات، احکام او د حکومت کولو قوانین شامل دي، د داسې قوانینو موخه د خدای ج په مخلوق باندې د خدای ج د قانون تطبیقول دي.

په دې حالت کې که کوم پاچا جبر او ظلم کوي؛ نو، هغه د خدای تعالی نافرماني کوي.

خلافت د حکومت هغه ډول سیستم دی، په کوم کې چې حکومت د دین ساتنه کوي، په دې ډول حکومت کې وګړي، د یو بل سره په مینه او سوله کې ژوند کوي.

د معاشاتو سرچینې

په تمدني ژوند کې زیاتره برخه د انسان د عمل پایله وي، د کوچیانو لپاره، چې په طبیعي ډول څه ضروري وي، هغه اخلي او نور ځان ته تکلیف نه ورکوي، یانې د نور څه د لاسته راوړلو لپاره خواري نه کوي؛ ځکه، خو ارسطو وایي، چې دغه قوم (کوچیان) خپل ژوند په ښکار او لوټ مار باندې تیروي او دوی داسې متواتر کار نه کوي، چې د هغوی د ژوند فعل وي، په داسې حال کې، چې متمدنه خلک لومړی د تولید د طبیعي سرچینو نه ګټه اخلي، بیا چې د هغو څخه څه لاسته راوړي، هغه په داسې شکل جوړوي، چې د هغوی د ضرورتونو لپاره مناسب وي، موږ باید لومړی په هغو سرچینو باندې وغږیږو، چې په متمدن (ښاري) ژوند کې استعمالیږي.

ارسطو او ابن خلدون دواړو انسانانو ته دا حق ورکړی دی، چې د طبیعي سرچینو څخه ګټه واخلي او دواړو یو بل ته ورته دلایل وړاندې کړي دي، البته یو توپیر په کې شته دی، هغه دا چې د ارسطو دلیل ډیر فلسفي دی او د ابن خلدون دلیل زیات دیني اړخ لري، د ارسطو له نظره قدرت (طبیعت) او د ابن خلدون له نظره خدای ج ځمکه او د ځمکې خزانې د انسان د ګټې لپاره پیداکړې دي او قران کریم ددې سربیره د لمر، سپوږمۍ او ستورو یادونه هم کړې دی.

ارسطو وایي، چې د غذا د لاسته راوړلو دا طریقه مخلوق ته د قدرت له خوا ورکول شوې ده او پیل یې د هغه وخت نه شوی، د کله نه چې مخلوق پیدا شوی او تر څو پورې چې قوي کیږي، زموږ لپاره دا عقیده درسته ده، چې نباتات د حیواناتو او حیوانات د انسانانو لپاره پیدا کړی شوي دي، په دې حیواناتو کې، چې کوم ساتل کیږي، دا د انسان د خدمت او غذا لپاره ځانګړي شوي دي؛ خو، د حیواناتو زیاتره یې ځنګلي (وحشي) دي، ددې څخه په لباس جوړولو او نورو ځایونو کې زیات کار اخیستل کیدای شي، که چیرته قدرت کوم شی بې هدفه او بې کاره نه وي پیداکړی؛ نو دا ممکنه ده، چې دا ټول یې د انسان د ګټې لپارې پیداکړي وي او ابن خلدون وایي:

خدای ج د نړۍ ټول شیان د انسان لپاره پیداکړي دي، خدای ج د خپل کتاب (قران کریم) په زیاتره ایاتونو کې انسان ته خپل احسان بیان کړی دی، نړۍ او د نړۍ ټول شیان د انسان په واک کې دي؛ ځکه، خدای تعالی انسان په ځمکه کې خپل خلیفه ګرځولی دی، په مسلمانانو کې یوازې ابوالعلاء معری انسان مخاطب کړی او داسې یې ورته ویلي دي:

د هغه څه په اړه چې ته فکر کوې، ستا لپاره حلال دي، په حقیقت کې ستا نه دي، ته (انسانه) یوازې په حیوان باندې ظلم او زور زیاتی کوې او خپل حکومت جوړوې، ای انسانه ته په دې فکر یې، چې د شاتو مچې شات ددې لپاره جوړ کړي، چې ته یې خرڅ کړې یا یې چا ته هدیه ورکړې، په داسې حال کې چې مچې ټول تکلیف او مشقت د ځآن لپاره تیر کړی دی. تر څو پورې، چې انسان د نړۍ مشر وي، څنګه چې یې خوښه وي، ګټه ترې اخیستلای شي، په دې شرط، چې د خپل ورور ګټو ته به زیان نه رسوي، هغه ددې مقصد لپاره کولای شي، چې د ټولو وسائلو او روا لارو څخه کار واخلي، ددې لپاره دوه لارې دي، یو قدرتي او بله اصلاحي، د لومړی لارې څخه یوازې ځنګلي سړی کار اخیستلی شي او دا د تمدن نه لاسته نه راځي.

ارسطو او ابن خلدون دواړه په دې نظر دي، چې انسان د طبیعت نه د ګټې اخیستلو حق لري؛ خو، د اساسي اصولو په تطبیق کې د دواړو تر منځ اختلاف موجود دی، ارسطو غلامي رامنځته کوي او روا یې ګڼي او وایي، چې ځینې خلک د ازاد ژوند او ځینې خلک د غلامی د ژوند لپاره پیدا شوي دي، په دې اساس لومړی ډله حق لري، چې دویمه (غلامه ډله) یې خدمت وکړي.

ابن خلدون غلامي نه مني، هغه په خپلو دلائلو سره دا واضح کړي ده، چي انسان د غلامی لپاره نه دی، هغه وايي، انسان فطرتا ازاد پيداشوی دی او په ټولنه کي د انصاف او پرمختګ لپاره دا اړينه ده، چي په ټولنه کي ازادي او د بشريت احترام (برتري) رامنځته شي او دا هغه برتري ده، کومه چي خدای تعالی انسان ته ورکړې ده او انسان يې په ځمکه باندې خپل خليفه او نائب ګرځولی دی.

د جګړي په مسئله کي هم دواړه موافق نه دي، ارسطو جګړه د کسب په قدرتي سرچينو کي شميري؛ خو، ابن خلدون جګړه په سرچينو کي نه حسابوي او ددې سبب هم هماغه دی ياني خدای تعالی ځيني خلک د حکومت او ځيني نور يې د فرمانبرداری لپاره نه دي پيداکړي او حقيقت دادی، چي د ابن خلدون فکر د ارسطو د فکر نه ډير پرمختللی دی.

د کسب د سرچينو او د انسان د کوچيتوب او ښاري ژوند تر منځ ژوره اړيکه شته، دغه سرچيني په کوچيانه ژوند کي ډير محدودې وي؛ خو، په ښاري ژوند کي زياتي وي، په دې معامله کي ښاري ژوند ته يوه ځانګړتيا ور په برخه ده، چي انسان يې په خپله پيداکوي، خپله ترې کار اخلي او خپله پرمختګ هم ورکوي.

د ابن خلدون له نظره د کسب لومړنی سرچينه زراعت دی او دا يو داسي مسلک دی، چي يوه قبيله په کي تر هغه وخته بوخته وي، تر څو چي په خپل ځای کي موجوده وي، دا د انسان پخوانی او لومړنی کار هم دی؛ ځکه، دا د فطرت سره ډير نږدې دی، په عوامو کي مشهوره ده، چي زراعت د ادم عليه السلام مسلک وه.

ابن خلدون وايي، چي ددې لپاره د علم او قوت اړتيا نشته، البته ابن خلدون د علومو په ترتيب کي د زراعت ذکر هم کړی دی. څرنګه چي دا د کروندګرو د امدن ذريعه ده، همدارنګه د حکومت د امدن ذريعه هم ده او ابن خلدون وايي، حکومت ته په کار دي، چي د خپلو بزګرانو او دهقانانو حوصله افزايي او کومک ورسره وکړي.

خو، زراعت د زراعت کارو د ذلت سبب هم کيدای شي، دا يې جنګي وړتيا ته زيان رسوي، ابن خلدون دا روايت نقل کړی دی، چي يوه ورځ رسول الله صلی الله عليه وسلم د مديني د يوه اوسيدونکي سره يوې ولبده؛ نو ورته ويې ويل، چي دا د کوم قوم کور ته ورغی، هلته به خامخا ذلت رامنځته شي، هغه ددې حديث تفسير داسي کړی دی، چي بزګر دې په ټيکس ورکولو باندې مجبور کړای شي؛ خو، دا چي دا حديث به څومره صحيح وي، ابن خلدون په دې اړه څه نه دي ويلي.

ابن خلدون په سوداګرۍ باندې ژور بحث نه دی کړی او د ابن خلدون تاريخ هغه په تفصيل سره نه څيړي، لکه څنګه، چي مونتيسکو څيړلی دی، ددې وجه داده، چي ابن خلدون د سوداګرۍ د تاريخ نه په درست ډول خبر نه وه، د ابن خلدون په وخت کي په ښارونو کي د سوداګرۍ هماغه پخوانی شکل موجود وه، په نوي دور کي، چي سوداګرۍ څومره پراختيا پيدا کړې ده، په هغه وخت کي يې دومره پراختيا او پرمختګ نه وه کړی، ابن خلدون د سوداګرۍ د شرکتونو نه هم خبر نه وه، لکه څنګه، چي تاريخ وايي، په اسلامي نړۍ کي سوداګريزې ډلې او شرکتونه موجود نه وه او اوس هم په لومړني حالت کي قرار لري.

ابن خلدون بيا هم، دا نظريه وړاندې کړې، چي د سوداګرۍ لومړنی شکل د ضروري سامانونو تبادله وه او په نغدو باندې راکړه ورکړه وروسته رامنځته شوې ده، په اسلامي نړۍ کي د سکو موجوديت موږ ته ددې تاريخ روښانه کوي، ابن خلدون ربښتيا وايي، چي مسلمانانو د سکو رواجول د ايرانيانو او يونانيانو څخه زده کړل او اسلامي هيوادو ته يې راوړې او دا هغه وخت، کله چي په لومړۍ هجري پيړۍ کي مسلمانان د يوناني او ايراني تمدنونو سره اشنا شول او په دې وخت کي د نغدو راکړه ورکړه پيل شوه، ابن خلدون وايي، تجارت يوازې ددې لپاره نه دی، چي د ژوند ضرورتونه ترې پوره کړو، بلکه تجارت ددې لپاره هم دی، چي دولت او پيسي پرې وګټو.

په دې وخت کي سوداګري يو فن ګرځي، ابن خلدون د سوداګرو نه د تجارت يو تعريف داسي رانقل کړی دی، چي (د سوداګرۍ د فن مانا داده، چي يو شی په لږ قيمت واخلې او په زيات قيمت يې وپلورې)، ابن خلدون سوداګرو ته

مشوره ورکوي، چې دوی باید ښارونو ته هغه سامان الات راوړي، چې په عام ډول خلک ورته ډېره اړتیا لري او د خلکو لپاره ګټور وي او په کوچینو ښارونو کې هم هغه سامان وپلوري، چې هلته ورته اړتیا ډېره وي، یو پوه سوداګر باید بازار ته وګوري، چې د خپل سامان د خرڅولو لپاره ښه وخت پیدا او انتخاب کړي، هڅې نه چې سوداګر خپل ځان تباه نه کړي.

ابن خلدون وايي، چې سوداګري په دوه ډوله ده، یو هغه ډول سوداګري ده، چې سوداګر یې د هیواد دننه کوي او دویم ډول سوداګري هغه ده، چې سوداګر یې د هیواد دننه کوي، ابن خلدون وايي، سوداګر چې کوم شیان د لیرو هیوادو نه راوړي، د هغو قیمتونه د ښار د قیمتونو نه لوړ وي؛ ځکه، چې سوداګر د سامان اصلي قیمت په خپل سفر باندې مصرفوي او د خپلې خوارئ او تکلیف لپاره یې هم ګران پلوري، هغه ددې لپاره د سوډان او مراکش مثال ورکوي، کوم مالونه چې د سوډان نه مراکش یا د مراکش نه سوډان ته ځي، دا مالونه نسبت ځایي مالونو او سامان الاتو ته ګران وي.

ابن خلدون او مونتیسکو دواړه په دې نظر دي، چې سوداګري اخلاق خرابوي او هم سوداګري حرص زیاتوي او سوداګر مجبوروي، چې د چل او دهوکې څخه کار واخلي، په داسې حال کې، چې په اکثره ځایونو کې اخلاق او مذهب ددې کار اجازه نه ورکوي، ابن خلدون او مونتیسکو دواړه په دې نظر دي، چې په سوداګرئ کې باید د نرمو اخلاقو نه کار واخیستل شي.

ابن خلدون احتکار بد ګڼلی دی؛ ځکه، چې دا د سوداګرو او اخیستونکو دواړه لپاره زیان رسوي، هغه د سوداګر په اړه وايي، چې سوداګر ته په دې ګټه کې هیڅ ګټه او برکت نه وي او دا په مادي ژوند کې په روح باندې یو ناوړه اغیز پریباسي.

د معاش د لاسته راوړلو دریمه سرچینه صنعت دی او ددې څخه مطلب څو مختلف فنون (هنرونه) دي، ځینې یې په کوچې ژوند کې هم لیدل کیږي؛ ځکه، چې هغه ځینې اړتیاوې پوره کوي، مثلا، د کالیو (جامو) جوړولو فن (مسلک)؛ خو، ځینې کارونه بیا په متمدن ژوند کې لیدل کیږي، کوم چې د همدې ډول ژوند پایله ده.

څنګه، چې تمدن پرمختګ کوي، نوې، نوې اړتیاوې پیداکوي او ددې اړتیاوو د پوره کولو لپاره مختلف کارونه رامنځته کیږي، هغه کارونه، چې په ښارونو کې مشهور دي، ابن خلدون هغه یو، یو شمیرلي دي او په بشپړ ډول سره یې هغه څیړلي دي، هغه چې کوم شیان څیړلي دي، ځینې یې داسې څیړلي دي، چې د مؤرخینو لپاره ډیر ګټور دي؛ خو، د هر یوه تحلیلول به لږ ستونزمن وي.

نوربیا